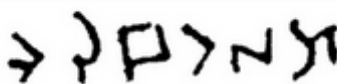

MÉG EGYSZER A KAZÁR LEVÉLRŐL

Nemrég (június 6-n) Endre Q ismerősöm küldött egy a kijevi levélről szóló e-mailt (megadta elérhetőségét⁽¹⁾ is), mely állítólag a legrégibb héber nyelvű levél Kazárból. Érdeklődéssel olvastam el, de hiszen én már 2017-ben írtam erről,⁽²⁾ amit most változatlan tartalommal, de átszerkesztve, egy részét kisebb betűmérettel, alább be is mutatok:

A kazáriai héber levél „rovásfelirata”

Vékony ismertetése szerint:⁵ „Norman Golb 1962 nyarán a cambridge-i Egyetemi Könyvtár geniza-gyűjteményében egy levélre bukkant... A levélen felfedezett egy nem héber írású rövid szöveget is, ez az aláírások után következik, a levél bal alsó sarkában.”^{2/276}

Kép: Wikipédia /Cambridge University Library/

N. Golb... arra következtetett, hogy a levél egy kazáriai zsidó közösségtől származik, a nem héber szöveg pedig török.” *Vékony* ugyan részletezi, hogy hol, a kazár fővárosban íródott-e (Kärmän), s melyik városba küldték (Kijev) hitelessége kérdésében kialakult vitát, de ez a felirat értelmezésére nincs befolyással.

Megadja *Pritsak* megfejtését, aki szerint a felirat türk rúnafelirat: W¹ QW¹ R¹ W² M. Olvasata pedig *hoqurüm* ‘olvastam’. „Ezt a szöveget *Pritsak* a bizánci császári dokumentumok *legi, legimus* megjegyzésével, meg az oszmán kancellária *şahh* hitelesítő szavával veti össze.”

A magyarázatát *Ligeti László* is elfogadja, de az olvasatot javítja: *oqurüm-ra*^{3/278} ...,a levél rovásírásos felirata annak bizonyítéka lenne, hogy a kazárok csuvaszos típusú nyelvet beszéltek.”

Nos, *Vékony* szerint a dolog úgy áll, hogy a levélen vagy türk rovásírás van, de akkor Kazáriához semmi köze, vagy kazáriai írással íródott, akkor pedig *Kärmän* a kazár főváros.

Megjegyzni, hogy pergamenre írott kazáriai „rovásfelirat” eddig még nem került elő.

Megfejtésének menetét röviden így foglalom össze:

- A második és harmadik jel: γ és δ .
- Az első jel mindenesetre sajátos forma, kazári *o/u* jelalakú. A Stanica Krivjanskaja-i ' γ és δ ' jeleihez áll legközelebb, ezek változata lehet. (Megjegyzem, ott ez az δ *o/u* jele volt, a másikat pedig γ *n'* betűnek tartotta.) [...]

A szöveg elején az *o/u* $\gamma\delta$ betűsor állna. Meggondolkoztató, hogy ezt a betűsort elválaszthatjuk-e a török *oqı* ‘ olvas ’ szótól,^{2/279} amelynek megfelelőjét valóban várhatjuk. A szónak azonban nincs γ -s megfelelője, csak χ -s alakot ismerünk... A hangzóközi *-q-* > *- γ -* változás azonban bizonyos kipsaknyelveket is jellemez... Mivel a kazáriai köztörök mindenesetre kipsak típusú, vagy ahhoz közelálló volt... a *-q-* > *- γ -* változást ebben is feltehetjük. Vagyis a felirat eleje:

o $\gamma^i\delta^i$... ‘ olvast... ’

- Nos, a 4. jel lehetne a novočerkasski kulacs \bigcirc *m* jelének szögletes változata, ami a türk *m*-nek is van... A levél rovásírásos jeleit azonban éppen a kurziválódás jellemzi, másrészt az *m*-re más jelet használ a kazár rovásírás (\mathfrak{z}). Ugyanakkor feliratunk szögletes jele a székely rovásírás egyik \diamond *k* jelével azonosítható... A székely rovásírás alapján e jel valamilyen *k*-szerű hang jelével lehet azonos, feliratunk tanúságának figyelembe vételével a *q* hang jelével. Vagyis a szöveg első részének olvasata:

o $\gamma^i\delta^i$ ı ‘ (el)olvasott ’ vagy ‘ olvastuk ’

- Az utolsó jel előfordul Xumarán, Majackoe gorodiščén... e jel oly mértékben hasonlít a türk *k* jelre, hogy attól alig lehet elválasztani.
- Az utolsó előtti jelnek nincs megfelelője. Viszont ugyanolyan mellékvonást találunk, mint az előtte lévőnél, vagyis ligatúraként értelmezhetjük... mint *i/i*, a szóvégi *k* miatt természetesen *i*. Mi lehet azonban az *i.k* vagy *.ik*?

5. *Vékony G.*: az i. m. 276-284.

(1) https://en.wikipedia.org/wiki/Kievan_letter

(2). Delibeli József: *Felülvizsgáltam mások rovás olvasatát.* // www.leventevezet.hu/Felulvizsgaltam2.pdf 2–3.

Ha a levél valóban egy hitelesítés, egy „elolvastuk” vagy „elolvasott” szöveg aligha elegendő... szerepelnie kell annak is, aki hitelesítette... bizonyára csak valamilyen kazár előkelő lehetett, tehát egy címet vagy egy személynevet kereshetünk. ... Marad tehát a kazár címek közül a *yilik*... A ligatúra mássalhangzó része (᳚) egyébként a türk *l'* ívelt változata, pontosan ilyen *l* ismert a szogd ábécében és az arameus különböző változataiban, köztük a pártus és xorezmi írásban is.

Gombóc mutatott rá... A magyarban (az Árpádok családjában) meglévő *Hulec*: *Hülek* (Anon.) egy *ilik* labializálódott változatát tükrözi^{1/282} s arra utal, hogy e szót Kazáriában *ilik*-nek ejtették. Mégpedig bizonyosan a kazárok ejtették így, mert a *yilik* alak *j*-prozézises bolgár-török forma. [...] Az *oyidiq* *ilik* szöveg tartalmaz néhány nyelvi érdekességet. Mindenekelőtt a *-q- > -γ-* változás az, ami különösen fontos... kipcsak sajátosság. Kérdés, hogy a *δ* jelét itt valóban *δ*-nek kell-e olvasnunk, helyette *d*-t is olvashatnánk... Későbbi adataink azonban arra utalnak, hogy a *d* és *δ*-t gyakran felcserélték egymással... ezért a valószínű szöveg:

oyidiq ilik ‘(el)olvastuk. Ilik.

Azt hiszem ennyi elég is *Vékony* nyelvzsonglőr levezetéséből, nézzük inkább lehet-e a kazár feliratot – ma már inkább „kijevi levél” néven ismerik – másként olvasni az *ómagyar rovásbetűk* hangzóival.

- Fel is tűnik, hogy a feliratban csak egy szóló rovásjel van a 3. > (**a/á**), esetleg a 2. N (¹k), de valójában ez is inkább az 1 + N (¹r³-¹k³)⁶ ligatúrát jelenti. (A rovásjelet és ligatúrát a sorvezetés szerint ábrázolom, hangértékét balról-jobbra írom!)
- Az első karakterben az l (sz), a 1 (¹j), a ligatúrákban oly gyakori egyvonalas / (¹r) és az > (n) rovás jelek/betűk ismerhetők fel. A szövegbe a > + / + 1 (¹j-¹r-n) összevonás változat lesz a megfelelő, amiben a rovó úgy hangsúlyozza ki az -r- jelenlétét, hogy annak vonalát jóval hosszabbra húzta a -j- mellékvonalánál.
- 4. jel a l + ◊ (²k-sz) ligatúra, melyben az -sz- vonala a -k- oldalához van igazítva.
- 5. jelnél árnyalati, de nem értelemzavaró eltérés mutatkozik a kézzel írt jel és *Vékony* rajza között. Én fő karakterként a „Szabír rovásemlék” (2016. II. félév)³ írásomban megismert ¹ (ö) betűt látom, aminek balra döntött felső szára jelöli *Vékony* > l', illetve az ómagyar ' ʘ, ʘ, ʘ ' (²l) betűváltozatokat. Az összerovás értelme: ¹ + > = ² (²l-ö).
- 6. jelünk egyszerűen az > (**a/á**) és a ʘ (²t) betű összevonása, mint (**a/á-t**), a -t- rövid mellékvonalát az -a- alsó szára jelölték.

A levél pergamenére kézzel írt rovásjelek tehát balról-jobbra:⁷

¹ J- ¹ R-N	¹ R ³ - ¹ K ³	A/Á	² K-SZ	² L-Ö	A/Á- ² T
1	2	3	4	5	6
Jo uRuNK-íRÁ Készül-Ö ÁT					
Jó urunk ír, készül ő át!					

hangzósítva:

azaz

mármint hozzánk.

Az „ír” mai alakja: írja. Nos, akkor most mit is gondoljunk e „hébernek” tartott levél magyar nyelvű ráírásáról, miszerint jó urunk meglátogat minket. Ki lehet a jó urunk, aki héber betűkkel íratja levelét, talán maga a kazár kagán?, s valóban a Kärmanből a kazár fővárosból küldik?

Ki lehet az, aki a levelet ugyan olvasni nem tudja, de a ráírást érti, mert magyar anyanyelvű, talán a Kijevet birtokló Álmos fejedelem vagy később fia Árpád, akinek 10 évig szintén székhelye volt. (*Pritsak* 930 elé keltezi.) Vajon mit jelenthet a „jó urunk” kifejezés, hűbéri főnökünket, jó barátunkat vagy rokonunkat?

Minderre egyszerű lenne a válasz, ha ismernénk a levél héber tartalmát, fordítását nem sikerült felkutatnom. (Egy vélemény szerint adóssághkövetelés, szláv és kabar nevekkal?)

Kétségtelen, hogy *nekünk magyaroknak közünk lehet a levélhez, s érdekünk lenne tartalmának megismerése!*

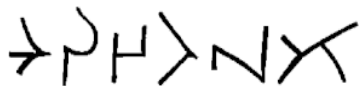
6. Az ¹-s a mély,- a ²-s a magas hangrendű, a ³-s a tükrözött, a *-s a fejen álló rovásbetűt jelöli.

7. A tükrözött jel betűjelét **vastagítva** kiemelem, a vele összevonatot fordítva olvassuk!

**

Nos, a küldemény több része is ismerősként köszönt vissza írásomból. Élek is a lehetőséggel, hogy az újabb ismeretek (egységes jelölések, írásszabályok, a gyökjelek hangzósítása) alapján ismét átnézzem a korábbi olvasatot és átírva javítsam is.

Úgy látom, hogy a gondot nem is annyira a rájegyzett rovásfelirat *elolvasása*, mint inkább a rovásjelek *pontosítása jelenti*.

Vékony Gábor (ezt használtam én is) türk olvasata igazolására némileg „igazított” a jeleken, de eltérő az (1) jegyzet V. Napolskikh rekonstrukciója és a még fellelhető I. L. Kizlaszov átírás is.

Egyértelmű, hogy először a pergamenre jegyzett rovás *ómagyar* (nem türk) alakváltozatait kellene pontosítani. Nézzük is végig újból a betűjeleket:

- Az 1. karakter első részénél új szempont, hogy fővonala függőleges-e (Vékony rajza szerint a 1 (¹j) jele) vagy a kép szerinti balra dőlő (sz-irányú) ' \ ' **sz**/¹j/ kapcsolat. Mellékjele a szokásosnál hosszabb, így a felső állású egyvonalas ' (¹r) jellel elő áll az **sz**/¹r-¹j/ kapcsolat. Az -r- helyett esetleg szóba jöhetne a tükrözött ' (²t³) mellékjele, de elvetem mert azé nem középről indul. Kétséges a második rész (talán el sem dönthető), hogy az a Don-feliratok „s” alakú „farkincás” > (n) jelével az (**sz**/¹**j**-¹**r**-**n**), a ' (¹k-¹r) lig. (¹k) betűjével az (**sz**/¹**j**-¹**r**-¹**k**) vagy a 3. jel > L betűjével az (**sz**/¹**j**-¹**r**-**L**) kapcsolata-e. Próbáljuk ki mindegyiket.
- A 2. jelre adott (¹r³-¹k³) meghatározásom helytálló, de csak Vékony átírt „kazár” N alakjára, ami nem alakhű. A fenti feliraton és a képen is egyértelműen a hosszabb jobboldal valamit jelöl, amit még az is befolyásol, hogy vonala függőleges vagy jobbra dőlő-e? Az álló helyzetű karakter a kisalakú széthúzott N (¹r³-¹k³) és az l (sz) összerótt (sz-¹r³-¹k³) jelsora lenne, míg ugyanez dőlten N + / már csak az (¹**r**-¹**k**³) betűsört jelöli, az -r- egyvonalas. De a jobboldali dőlő jel feloldható az J (¹l/j) jel r-irányú **r**/¹j/\ és a 1 ¹k³ jel összevont **r**/¹l/j/-¹k³ kapcsolataként is. Mindkét esetben -k- a hozzárendelt. Megfelelhet mindkettő.
- A 3. „Kubán” > (a/á) rovásjel alakját ekkor már átvették a Don feliratok a semleges vonzatú (L) hang jelölésére. Lásd az Átírtam Majak vára doni-ómagyar rovásait. (kéziratban)
- A 4. karakter meghatározása most is helytálló, az a (²**k**-**sz**) összevonása.
- Az 5. jelre adott (²l-ö) válaszmot is javítani kell. A felső rész egyik változataként elfogadható és értelmezhető Vékony ívelt türk > l' jele, ami alakilag és hangtanilag azonos az *ómagyar* > (²l) jellel, de az ívelt alak az > (n) jele is lehet. Az alsó része feloldható az l (sz) és a Γ (²j³) jeleként is. A lehetséges összevonásokból két szövegbe illő változatot emelek ki, az (**n**-**sz**) és az (**n**-²**j**³) jelentésűt.
- Az utolsó karakter a 3. jel alapján azonosítható, ez az - + > (**L**-¹**r**) ligatúra, az esetleges eltéréseket a -r- helyzete jelenti.

Nos, az újra értelmezett rovásjelek hangértékével az N-es változatok betűsora nagybetűvel:

sz/¹J-¹R/-N **r**/¹J/L/-¹K³ L ²K-SZ N-SZ L-¹R
1 2 3 4 5 6

Az egy és kéthangú egy-szótagú gyökjelek hangzósítása, per / jellel elválasztva:

szo/Já/Ra Ne ir/J oK/oL Kö SZá/Ni SZo/La uR vagy Kö SZo/Ni SZo/Lo/Ru

Mai nyelvünk szerint:

Szójára ne írj okol, köll(kell) szánni szól úr vagy köll szólni szólóról!

Az L-es változat betűsora és hangzósítása az előző alapján:

sz/¹J-¹R/-L ¹R-¹K³ L ²K-SZ N-²J L ¹R, azaz **szá**/Ja Rá áL Ri oK/aL Kö SZo/Ni üJ Lo/Ra
Szája rá áll, rí okkal, köll szólni ülj lóra!

A K-s változatok betűsora és hangzósítása az előzőek alapján:

sz/¹J-¹R/-¹K ¹R-¹K³ L ²K-SZ N-²J³ L-¹R, vagy **sz**/¹J-¹R/-¹K **r**/¹J/L/-¹K³ L ²K-SZ ²L-²J³ L-¹R

szo/J Ra/Ko/Ra Ki áL Ké/SZe/N üJ Lo/Ra vagy **szo**/J Ra/Ko/ra aL/Ku áL Ké/SZü/L/Jé eL uR

Szólj rakóra ki áll készen ülj lóra! Vagy Szólj rakóra alku áll készüljél el úr!

Magyarázatul a Cz-F. szótárból:⁽³⁾ KELL KÉLL (szükség)... tájéjtéssel a törzs önhangzója zárt ě, sőt ő is: këll, köll. Szinte alliteráció szerű a **szójára** ~ levelére, levele szavára, a **szólóról** esetén a levél írójára kell gondolnunk, a **rakóra** alatt kikötőben, a révben rakódót, átrakódót kell érteni.

Természetesen egyes szövegrészekre más olvasat is lehetséges, hiszen az *ómagyar* magas- és mély hangrendű egy-szótagú mássalhangzó gyökjél többféle magánhangzóval is harmonizálhat!

Utólag jelöltem be a szöveg karaktereit.

Értelmezzük külön-külön a kapott *ómagyar* szövegeket (a K és L változatok azonos értelműek).

Az -N- változat ráírása összhangban lehet a héber levél „könyörgő” jellegű tartalmával⁽¹⁾ miszerint, ha nem is válaszolunk a levélre, de azért szánjuk íróját, esetleg beszélünk majd róla!

A K és L változatok ráírása nem más, mint a rakodóra (kereskedőre) vonatkozó eljárás lejegyzése, szád hiába rí, (sokallja a vámot), ha az alku (megállapodás) létre jött, ülj lóra és menj!

A ráírás tehát nem türk, magyar nyelvű, így nem helytállóak az (1) jegyzet következtetései (megjegyzem mindegyik kazár olvasat kétséges és következetlen), mint

- „Kijev felett a kazár ellenőrzés a 10. században is folytatódott.” (Ekkor már Rusz város)
- a „khazár nyelv egyetlen fennmaradt írásos emléke” (?) Amúgy a kazár nyelv legfőbb problémája az, hogy mint birodalmi nyelv létezett-e? Vékony is jobbára csak kazáriai népek török nyelvű rovásírását emlegeti. A kazár államalakulat is szteppi (vezértörzsi) vezetésű, amibe külön nyelvű népek tartoztak, akik valamelyik kitüntetett nyelven (türk?), a vezértörzs nyelvén (?), vagy egy kölcsönösen elterjedt közlekedő nyelven (magyar) érintkeztek egymással. Nem lehet véletlen (írásaimban) a több, mint hetven kelet-európai *ómagyar* rovásszöveg. Arab utazók ismereteik alapján írják, *a kazárok nyelve egyik általuk ismert nyelvhez sem hasonlít*.
- Természetesen „a (Kozare) kerületnév utalhat arra, hogy Kijevben török kazárok éltek,” de Magyar-hegy (Бенгевская гора) is van, jártam is ott.

A magyar nyelvű írásból következik:

- Igaza lehet Marcel Edalnak: „a levél nem Kijevből származik, hanem Kijevbe küldték.”
- A magyar ráírás pedig (ha valóban Kijevben történt) akkor *írásos bizonyítéka* Kijev magyar fennhatóságának. Ez pedig azt jelenti, hogy keltezése (O. Pritsak 930. körülre teszi) a jóval előbbi, az Álmos–Árpád-kor idejére tehető.

Nos, nálam már az sem egyértelmű, hogy a levél („amelyet feltehetőleg a kijevei zsidó közösség képviselői írtak (vagy írnak) közösségük egyik tagjának nevében,” mitől kijevei? („Golb a QY YW_B ~ Kuyyab nevet vélte Kijevnek, Vékony szerint az üresen hagyott helyre utólag került be a helynév.”) Egyetlen „kazárnak” vélt szó *elég a kazár nyelv* és az állítólagos (Napolskikh) kijevei kazár uralom igazolására?

Engem a K-s változatok szövege inkább egy kereskedéssel kapcsolatos eljárásra, előírásra emlékeztet. Eszembe juttatja a magyar nyelvű arab dirhem utánzatra rótt révkereskedés (ruszokra és arabokra előírt) szabályait.⁽⁴⁾ (Hiába sírsz, vámot kell fizetni, árad megfélemlen az áru minőségének, Koránban eljáró csak lóról árulhat... stb.) Ezért is inkább gondolnék arra, hogy a héber levél feltehetőleg abban a kazár Kermén (fő)városban íródhatott (adhatták át), amelyik a földrészeket összekötő kelet-nyugati és észak-déli tranzit kereskedelem forgalmas központja volt. Egy ilyen város az arab, rusz, zsidó, khorezmi, örmény, bizánci, stb. kereskedők raktár- és átrakóhelye. Egy ilyen „nemzetközi” város kagánjának sokrétű gazdasági és politikai kapcsolatot ápoló hivatalának (kancellária) kellett lennie, amiből nem hiányozhatott a magyar nyelv sem, már ha csak a hol barát, hol ellenség katonai viszonyra gondolunk. (Az egyéb itt ki nem írt magyarázó részeket lásd a hivatkozott írásaimban.)

Kaposvár 2022. 06. 18.

Delibeli József
okl. építőmérnök

(3). Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VI*. Pest, 1862–1874. Rövf. Cz-F.

(4). Delibeli József: *Magyar rovásjeles dirhem*. www.leventevezet.extra.hu/Magyar%20rovasjeles%20dirhem.pdf